

СИСТЕМА ПІДСТАВ ДЛЯ СКАСУВАННЯ АБО ЗМІНИ СУДОВИХ РІШЕНЬ СУДОМ АПЕЛЯЦІЙНОЇ ІНСТАНЦІЇ: СУЧАСНИЙ СТАН ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ

SYSTEM OF GROUNDS FOR CANCELLATION OR CHANGE OF JUDGMENTS BY THE COURT OF APPEALS: CURRENT STATE OF LEGAL SIGNIFICANCE

Мар'янова С.С.,

*аспірант кафедри кримінального процесу, детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національного університету «Одеська юридична академія»*

У статті розглянуто сучасний стан правової визначеності підстав для скасування чи зміни судових рішень в апеляційному порядку. Встановлено, що передбачені Кримінальним процесуальним кодексом України підстави для скасування чи зміни судових рішень в апеляційному порядку утворюють систему, у якій кожна підстава є самостійною, має власний зміст та перебуває у взаємозв'язку з іншими підставами. У цій системі суть та значення кожної підстави визначаються не тільки її змістом, але й функціонуванням усієї системи, де порушення тієї чи іншої норми закону спричиняє інші порушення та відображається на виконанні завдань кримінального провадження загалом.

Автором визначено, що до системи підстав для скасування чи зміни судових рішень в апеляційному порядку належать певні обставини, передбачені у кримінальному процесуальному законі, що свідчать про порушення, які були допущені під час кримінального провадження слідчим суддею, судом та полягають у недотриманні кримінального процесуального закону та помилковому застосуванні або незастосуванні закону України про кримінальну відповідальність, спричинили чи могли спричинити ухвалення незаконного, необґрунтованого та несправедливого судового рішення. Це можуть бути також обставини, що виникли та були виявлені після ухвалення судового рішення, але до розгляду кримінального провадження апеляційним судом.

Автор звернув увагу на те, що, незважаючи на закріплення у Кримінальному процесуальному кодексі України системи підстав для скасування чи зміни судових рішень (стаття 409 Кримінального процесуального кодексу України), сучасній практиці апеляційного перегляду цього недостатньо, тому обґрунтовано, що нині, з огляду на питання забезпечення правової визначеності системи підстав для скасування та зміни судових рішень, нагальним є внесення таких змін до чинного Кримінального процесуального кодексу України з метою доповнення та конкретизації зазначеної системи, як: 1) доповнення неповноти судового розгляду такою обставиною, як невстановлення судом усіх обставин, які підлягають доказуванню в конкретному кримінальному провадженні; 2) доповнення переліку безумовних істотних порушень вимог процесуального закону такими обставинами, як порушення права підозрюваного, обвинуваченого на захист та порушення засади доступу до правосуддя та справедливого судового розгляду.

Ключові слова: апеляційне провадження, правова визначеність, підстави для скасування чи зміни судових рішень, судова практика, перегляд судових рішень.

The article considers the current state of legal certainty of the grounds for revocation or change of court decisions on appeal. It is established that the grounds provided for by the Code of Criminal Procedure for revocation or change of judicial decisions on appeal form a system in which each ground is independent, has its own meaning and is interrelated with other grounds. In this system, the essence and significance of each ground is determined not only by its content, but also by the functioning of the entire system, where violation of a rule of law entails other violations and is reflected in the implementation of criminal proceedings in general.

The author determined that the system of grounds for revocation or change of court decisions on appeal includes certain circumstances provided for in the criminal procedure law, which indicate violations committed during the criminal proceedings by the investigating judge, court, and consist in non-compliance with the criminal procedure law and erroneous application or non-application of the law of Ukraine on criminal liability, have caused or could cause the adoption of an illegal, unreasonable and unfair court decision. These may also be circumstances that arose and were discovered after the court decision, but before the criminal proceedings are considered by the appellate court.

The author pointed out that despite the enshrinement in the Code of Criminal Procedure of a system of grounds for revocation or amendment of court decisions (Article 409 of the Code of Criminal Procedure), the current practice of appellate review is not enough, so it is reasonable that today, given the legal certainty of the system of grounds for revocation and changes in court decisions, it is urgent to make the following changes to the current the Code of Criminal Procedure in order to supplement and specify this system: 1) to supplement the incompleteness of the trial with such a circumstance as failure to establish by the court all the circumstances that are subject to proof in a particular criminal proceeding; 2) to supplement the list of unconditional significant violations of the requirements of procedural law with such circumstances as violation of the right of a suspect, accused to defense and violation of the principle of access to justice and fair trial.

Key words: appeal proceedings, legal certainty, grounds for revocation or amendment of court decisions, judicial practice, review of court decisions.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 19 Конституції України, органи державної влади й органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Кримінальне провадження в Україні здійснюється з додержанням принципів верховенства права та законності. Одним з істотних елементів засад верховенства права та законності є правова визначеність. Закон повинен визначати обсяг будь-якої дискреції та спосіб її здійснення з достатньою чіткістю, щоби особа мала змогу відповідним чином захистити себе від свавільних дій [влади] (п. 45 Доповіді «Верховенство права» Європейської комісії «За демократію через право») [1].

Сьогоднішній стан правозастосовної практики перегляду судових рішень піднімає на новий рівень актуальності питання правової визначеності системи підстав для зміни та скасування судових рішень в апеляційному

порядку. Як виявилось, приписи нового кримінального процесуального законодавства України не в усьому відповідають потребам практики, навпаки, практика іноді йде в розріз із положеннями закону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми теорії та практики апеляційного провадження становили інтерес для дисертаційних досліджень у межах вітчизняного кримінального процесу, авторами яких стали Є.В. Большаков, Я.С. Бондаренко, Л.О. Богословська, Н.О. Бородовська, Н.Г. Габлей, С.В. Глущенко, Ю.М. Грошевий, Д.О. Захаров, О.С. Кашка, Н.В. Кіцен, Ю.П. Ковбаса, О.Ю. Косточенко, І.І. Котубей, В.Т. Малярченко, В.Я. Мармаш, І.Ю. Мірошников, О.В. Острогляд, О.В. Сапін, В.І. Сліпченко, В.В. Смірнова, В.І. Теремецький, Ю.О. Фідря, О.Г. Шило й ін.

Окремо варто згадати докторську дисертацію Н.Р. Бобечко на тему «Апеляційне та касаційне провадження у кримінальному судочинстві України» 2016 р. [2],

у якій проведено досить ґрунтовне дослідження цих двох форм перегляду судових рішень у кримінальному провадженні, проте не всі питання системи підстав для зміни та скасування судових рішень в апеляційному порядку вирішено, до того ж сучасна правозастосовна практика висуває нові питання, що потребують дослідження та вирішення.

Метою статті є формування уявлення про сучасну систему підстав для зміни та скасування судових рішень в апеляційному порядку та пропозицій щодо вдосконалення чинного Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) та практики його застосування в цьому напрямі.

Виклад основного матеріалу. Для виконання завдань кримінального провадження (ст. 2 КПК) судові рішення повинні бути законним, обґрунтованим та справедливим, інакше воно не тільки нівелює ці завдання, але й породжує негативні явища в різних сферах життя. Тому законом передбачений механізм контролю за дотриманням судами цих вимог та виправлення помилок в їх ухваленні – інститут апеляційного перегляду судових рішень. Однак для того, щоб ефективно виконувати свої завдання, апеляційна інстанція повинна керуватися певними критеріями, за використання яких можна провести всеохоплюючу та глибоку оцінку як судової діяльності, так і її результатів. Такими критеріями є підстави для скасування і зміни судового рішення в апеляційному порядку, які є своєрідним узагальненим виразом усіх типових недоліків кримінальної процесуальної діяльності, що можуть мати місце під час кримінального провадження.

На думку Н.Р. Бобечко, вони можуть розглядатися ще і як юридичні конструкції, оскільки вони є узагальненою моделлю однорідних правових явищ у сфері кримінального провадження, засвідчують логічну побудову кримінального процесуального права, взаємозв'язані з елементами правового регулювання кримінальних процесуальних відносин, забезпечують високий рівень організації нормативного матеріалу кримінального процесуального законодавства [3, с. 10].

Підстави для скасування чи зміни судових рішень перебувають в органічному детермінаційному взаємозв'язку із властивостями судового рішення. Система апеляційних підстав для скасування чи зміни судових рішень зумовлена законністю, обґрунтованістю та справедливістю судових рішень. У зв'язку із цим варто погодитися з думкою О.С. Александрова та М.М. Ковтуна, що суть названих підстав відображає позицію законодавця щодо розуміння законності, обґрунтованості та справедливості судових рішень [4, с. 55].

Як підкреслює Л.О. Богословська, не існує такої неправильності або такого порушення закону, які не охоплювалися б однією або навіть кількома підставами для скасування чи зміни судових рішень [5, с. 22–23]. Проте на тепер не можна стверджувати це з абсолютною впевненістю. Звичайно, будь-які неправильність або порушення закону можна тлумачити як певну підставу для скасування або зміну судового рішення, передбачену КПК, проте це зазвичай породжує розбіжності у правильному розумінні тих чи інших порушень, поки найвищі судові органи не дадуть офіційного тлумачення (правильне розуміння) тих чи інших явищ у своїх правових позиціях, узагальненнях судової практики тощо. Тому більш ефективним механізмом забезпечення реалізації завдань кримінального провадження є належне правове регулювання тих чи інших питань, що безпосередньо слугують виконанню засади правової визначеності у кримінальному провадженні.

Значення правової визначеності системи підстав для зміни та скасування судових рішень в апеляційному порядку полягає в декількох аспектах. По-перше, закріплення чіткої системи таких підстав створює певне мірило для апеляційних судів, яким вони повинні керуватися,

використання яких дає можливість судам провести всеохоплюючу та глибоку оцінку попередньої судової діяльності та її результатів.

Саме під кутом зору підстав для зміни чи скасування судових рішень досліджуються матеріали кримінальних проваджень. У зв'язку із цим діяльність суб'єктів апеляційного провадження спрямована на встановлення наявності чи відсутності підстав для зміни або скасування судових рішень, оскільки це єдиний шлях для перевірки їхньої законності, обґрунтованості та справедливості.

По-друге, від нормативного закріплення підстав для скасування чи зміни судових рішень залежить правова ідеологія апеляційного провадження, їхня процедура, об'єкт і обсяг перевірки, процесуальні права учасників судового провадження та повноваження апеляційного суду, ефективність у досягненні мети правосуддя та виконанні завдань кримінального провадження.

По-третє, чітка нормативна визначеність системи підстав, з одного боку, є гарантією захисту порушених прав, свобод та інтересів учасників судового провадження, а з іншого боку, запобігає свавільному, незаконному та необґрунтованому скасуванню або зміні судових рішень. Воно є визначальною умовою правильного застосування матеріальних і процесуальних норм у кримінальному провадженні, а також формування єдиної апеляційної правозастосовної практики.

Підстави для зміни або скасування судових рішень, як свідчить історія вітчизняного кримінального процесуального законодавства, розвивалися й уточнювалися у зв'язку з поступальним рухом науки кримінального процесу та потребами правозастосовної діяльності.

На тепер встановлені КПК підстави для скасування чи зміни судових рішень в апеляційному порядку (ст. 410) утворюють систему, у якій, з одного боку, кожна підстава є самостійною, має власний зміст та перебуває у взаємозв'язку з іншими підставами. У цій системі суть та значення кожної підстави визначаються не тільки її змістом, але й функціонуванням усієї системи, де порушення тієї чи іншої норми закону призводить до інших порушень та відбивається на виконанні завдань кримінального провадження загалом [6, с. 171; 5, с. 23].

Як зауважив Н.Р. Бобечко, необхідність чіткої диференціації підстав для перегляду судових рішень, точного їх розмежування важлива як для того, щоб мати чітке уявлення про те, за якими підставами допускається зміна і скасування судового рішення, а за якими – тільки його скасування, так і для того, щоб сама зміна чи скасування судового рішення проводились саме за тією підставою, яка передбачає даний вид виявленого порушення [3, с. 29].

Аналіз наукових досліджень та правозастосовної практики свідчить, що до системи підстав для скасування чи зміни судових рішень в апеляційному порядку належать певні обставини, передбачені у кримінальному процесуальному законі, що свідчать про порушення, які були допущені під час кримінального провадження слідчим суддею, судом, та полягають у недотриманні кримінального процесуального закону та помилковому застосуванні або незастосуванні закону України про кримінальну відповідальність, спричинили чи могли спричинити ухвалення незаконного, необґрунтованого та несправедливого судового рішення. Зазначимо, що це можуть бути також обставини, що виникли та були виявлені після ухвалення судового рішення, але до розгляду кримінального провадження апеляційним судом. Такий висновок ґрунтується на ч. 3 ст. 404 КПК, згідно з якою суд апеляційної інстанції за клопотанням учасників судового провадження може дослідити докази, які не досліджувалися судом першої інстанції, якщо вони стали відомі після ухвалення судового рішення, що оскаржується.

Незважаючи на закріплення у КПК системи підстав для скасування чи зміни судових рішень (ст. 409 КПК), сучас-

ній практиці апеляційного перегляду цього недостатньо. Так, окрім передбачених КПК (ст. 408) конкретних підстав для зміни судового рішення, практика виробила ще й такі підстави: а) у разі зміни рішення про долю речових доказів і документів згідно зі ст. 100 КПК; б) у разі виключення окремих епізодів обвинувачення, що не підтверджені доказами, не містять складу кримінального правопорушення чи поставлені у вину особі з порушенням порядку застосування процесуального закону, якщо направлення провадження на новий судовий розгляд буде визнано недоцільним; в) у разі нестягнення за вироком суду процесуальних витрат на залучення експерта; та ін. На нашу думку, закріплення у ст. 408 КПК таких підстав сприятиме правовій визначеності системи підстав для зміни судових рішень.

Також практикою визнано, що невстановлення судом усіх обставин, які підлягають доказуванню, незважаючи на розгляд кримінального провадження в порядку, передбаченому ч. 3 ст. 349 КПК, є підставою для скасування вироку. Відповідно до ч. 3 ст. 349 КПК, суд має право, якщо проти цього не заперечують учасники судового провадження, визнати недоцільним дослідження доказів щодо тих обставин, які ніким не оспорується. Однак ця норма не звільняє суд від обов'язку встановити обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні та визначені ст. 91 КПК. Тобто законодавець зобов'язує суд установити всі обставини, що мають значення для кримінального провадження, а ст. 349 КПК лише визначає обсяг та порядок дослідження доказів на підтвердження цих обставин [7]. Отже, така обставина, як невстановлення судом усіх обставин, які підлягають доказуванню, свідчить про неповноту судового розгляду, а її закріплення у ст. 410 КПК як такої сприятиме забезпеченню правової визначеності.

Особливо критична відсутність чіткої правової визначеності істотних порушень вимог кримінального процесуального закону в чинному КПК. З одного боку, КПК закріпив невиключний перелік таких підстав, оскільки передбачив загальне формулювання істотного порушення вимог процесуального закону, що дає можливість правозастосовному органу (суд) визнавати істотними будь-які порушення вимог кримінального процесуального закону, які перешкодили чи могли перешкодити суду ухвалити законне й обґрунтоване судове рішення, та безумовні порушення, які ув будь-якому випадку їх установлення призводять до настання процесуальних санкцій – скасування судового рішення. З іншого боку, КПК не відносить до безумовних істотних порушень вимог кримінального процесуального закону порушення права обвинуваченого користуватися рідною мовою, якою він володіє, і допомогою перекладача; порушення права особи на захист; у разі, якщо не виконані вимоги закону про надання підсудному права виступити в дебатах і з останнім словом, та ін. Тому вважаємо, що такі порушення з погляду правової визначеності й уникнення неоднозначного тлумачення варто визнати на законодавчому рівні безумовно істотними порушеннями вимог процесуального закону.

Окремо варто зупинитися на такому важливому моменті, як порушення права на захист обвинуваченого. Судова практика нерідко констатує наявність порушення цього права і визнає це істотним порушенням, що призводить до скасування судового рішення. Аналіз останньої практики вищих судів засвідчує порушення права на захист навіть у таких випадках:

- перевірка в суді питання щодо вручення обвинуваченому пам'ятки про його права й обов'язки, однак нез'ясування, чи є зрозумілими йому його права й обов'язки і, у разі необхідності, їх нероз'яснення [8];

- твердження апеляційного суду про обов'язок залучення захисника лише у випадках, коли відповідно до ст. 52 КПК участь захисника є обов'язковою, неприпустимі [9];

- нездійснення судом апеляційної інстанції належної перевірки доводів апеляційної скарги щодо забезпечення ефективної правової допомоги [10];

- ненадання останнього слова обвинуваченому судом апеляційної інстанції є порушенням його права на захист та підставою для скасування судового рішення [11].

Зважаючи на значущість права на захист для забезпечення справедливого судового розгляду, який визнається Європейським судом з прав людини основоположним принципом судочинства, вважаємо, що порушення права на захист має бути законодавчо визнано безумовним істотним порушенням вимог процесуального закону.

Ще одним істотним порушенням, що варто визнати законодавчо, є порушення засади доступу до правосуддя та справедливого судового розгляду. Аналіз сучасної судової практики дозволяє констатувати такі порушення, які прямо пов'язані із цією засадою:

- позбавлення обвинуваченого можливості одержувати допомогу перекладача, спілкуватися в суді рідною мовою, отримувати копії судових рішень у перекладі рідною мовою або іншою мовою, якою він володіє. Так, Верховний Суд зазначив, що можливість обвинуваченого в суді спілкуватися рідною мовою, отримувати копії судових рішень у перекладі рідною мовою або іншою мовою, якою він володіє, а також користуватися послугами перекладача є однією зі складових частин реалізації ним своїх прав на захист та розгляд справи незалежним і неупередженим судом, гарантованих кримінальним процесуальним законом. Також можливість обвинуваченого одержувати допомогу перекладача в судовому засіданні є одним із принципів забезпечення права на справедливий суд, визначених у ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [12];

- порушення принципу безпосередності дослідження доказів, за яким суд апеляційної інстанції не має права дати доказам у кримінальному провадженні іншу оцінку, ніж та, яку дав суд першої інстанції, якщо їх не було безпосередньо досліджено під час апеляційного розгляду провадження. Недотримання засади безпосередності призводить до порушення інших засад кримінального провадження: презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини, забезпечення права на захист, змагальність сторін та свобода в поданні ними своїх доказів і в доведенні перед судом їхньої переконливості (п. п. 10, 13, 15 ст. 7 КПК). Тому засада безпосередності виступає необхідним елементом процесуальної форми судового розгляду, недотримання її судом, виходячи зі змісту ч. 2 ст. 23 та ст. 86 КПК, означає, що докази, які не були предметом безпосереднього дослідження суду, не можуть бути визнані допустимими і враховані під час постановлення судового рішення судом, крім випадків, передбачених КПК, а отже, судове рішення не може бути визнано законним і обґрунтованим і, згідно із ч. 1 ст. 412 КПК, підлягає скасуванню [12];

- порушення таємниці нарадчої кімнати під час ухвалення вироку. Розгляд і ухвалення рішення в інших справах після виходу суду до нарадчої кімнати для ухвалення вироку до його ухвалення є істотним порушенням кримінального процесуального закону, за якого судове рішення підлягає скасуванню [14];

- вихід судом за межі пред'явленого обвинувачення. Суд першої інстанції, ухвалюючи вирок, визнає винним засудженого у грубому порушенні громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжувалось як особливою зухвалістю, так і винятковим цинізмом. Визначаючи протиправні дії винного ще й такими, що супроводжувалися винятковим цинізмом, суд першої інстанції вийшов за межі пред'явленого обвинувачення, що є порушенням кримінального процесуального закону [15].

Усі ці порушення, за існуючої регламентації, підлягають оцінці апеляційним судом на предмет істотності, для з'ясування, чи перешкодили вони або чи могли перешкодити суду ухвалити законне й обґрунтоване судове рішення (відповідно до ч. ст. 412 КПК), що не сприяє правовій визначеності як складовій частині засад законності та верховенства права.

Висновки. Отже, натепер, з огляду на питання забезпечення правової визначеності системи підстав для скасування та зміни судових рішень, нагальним є внесення таких змін до чинного КПК:

1) доповнити ч. 1 ст. 410 КПК таким пунктом:

«3) невстановлення судом усіх обставин, які підлягають доказуванню в конкретному кримінальному провадженні»;

2) доповнити ч. 2 ст. 412 КПК такими пунктами:

«8) порушено право підозрюваного, обвинуваченого на захист»;

9) порушено засади доступу до правосуддя та справедливої судового розгляду».

Уважаю, що такі підстави для скасування та зміни судових рішень повинні бути чітко визначені на нормативному рівні, це, безумовно, сприятиме ефективному перегляду судових рішень та забезпеченню їхньої законності, обґрунтованості та справедливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Верховенство права : доповідь Європейської комісії «За демократію через право», схвалена Венеційською комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 р.). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr).
2. Бобечко Н.Р. Апеляційне та касаційне провадження у кримінальному судочинстві України : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2016. 498 с.
3. Бобечко Н.Р. Підстави для зміни або скасування судових рішень в апеляційному та касаційному порядку у кримінальному провадженні : монографія / за ред. В.Т. Нора. Київ : Алерта, 2015. 234 с.
4. Александров А.С., Ковтун Н.Н. Основания к отмене (изменению) приговора в суде апелляционной инстанции. *Государство и право*. 2001. № 10. С. 55–62.
5. Богословская Л.А. Основания к отмене или изменению приговоров : учебное пособие. Харьков : Юрид. ин-т, 1981. С. 22, 23, 27.
6. Ривлин А.Л. Пересмотр приговоров в СССР. Москва : Госюриздат, 1958. С. 171.
7. Постанова Верховного Суду від 22 березня 2018 р. у справі № 521/11693/16-к (провадження № 51–380км17). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72970201>.
8. Постанова Верховного Суду від 10 квітня 2019 р. у справі № 444/797/18 (провадження № 51-85км19). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81234917>.
9. Постанова Верховного Суду від 21 березня 2019 р. у справі № 353/627/17 (провадження № 51–8707км18). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80751587>.
10. Ухвала ВССУ від 7 липня 2015 р., справа № 5–437км15. *Про правові позиції судової палати у кримінальних справах ВССУ за 2015 р.* URL: <https://sa.dn.ua/pro-pravovi-pozicii-sudovoi-palati-u-k/2/>.
11. Ухвала ВССУ від 20 серпня 2015 року, справа № 5–1815км15. *Про правові позиції судової палати у кримінальних справах ВССУ за 2015 р.* URL: <https://sa.dn.ua/pro-pravovi-pozicii-sudovoi-palati-u-k/2/>.
12. Постанова Верховного Суду від 12 лютого 2019 р. у справі № 754/4282/16-к (провадження № 51–5331км18). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79883009>.
13. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 1 лютого 2018 р., справа № 522/18427/14. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72073986>.
14. Ухвала ВССУ від 1 жовтня 2015 р., справа № 5–2240км15. *Про правові позиції судової палати у кримінальних справах ВССУ за 2015 р.* URL: <https://sa.dn.ua/pro-pravovi-pozicii-sudovoi-palati-u-k/2/>.
15. Ухвала ВССУ від 19 листопада 2015 р., справа № 5–2504км15. *Про правові позиції судової палати у кримінальних справах ВССУ за 2015 р.* URL: <https://sa.dn.ua/pro-pravovi-pozicii-sudovoi-palati-u-k/2/>.